

DE HERBOUW VAN RHENEN 1940-1943.

door W.Klaassen

De terugkeer van de evacuatie

Na een verblijf van enkele weken in de opvangplaatsen Krimpen, Stolwijk, Lekkerkerk enz. kwam de bevolking van Rhenen terug in Juni 1940. De meesten van hen hadden inmiddels wel vernomen hoe het met hun huizen gesteld was. Van velen was er niets meer over dan geblakerde muren. Anderen vonden hun huizen terug licht- of zwaarbeschadigd, velen konden hun woningen direct weer betrekken.

De zwaarst getroffen vervoerden hun gehele bezit in een kinder- of wandelwagen of op de bagagedrager van hun fiets. Voor hen was het zoeken naar huisvesting zwaar. Onderdak werd vaak gevonden bij familieleden, doch ook wel in schuren, zomerhuisjes of noodwoningen, welke met spoed in elkaar werden getimmerd. Sommigen konden hiervoor nieuwe materialen kopen doch anderen deden dit met gecarbolineerd hout uit de stellingen van het verslagen Nederlandse leger, al of niet met een vergunning van de Nederlandse kapitein Wiersinga, die met veel hakkengeklak van de Duitse bezetter de afwikkelingsbevoegdheid had gekregen. Uit de onderkomens van de Nederlandse soldaten werden ook wel zeer bruikbare dekens en beddezakken gehaald om toch ook onderkomens voor de nacht te hebben.

Het zakelijk instinct kwam bij de middenstand weer boven en op diverse plaatsen verrezen spoedig noodwinkels. De fa. Van Beynum bouwde op het toenmalige Fr. v.d. Paltshof woon- en winkelruimte, naast hem Stolk de fotograaf, daarnaast Thijs v.d. Berg met groenten. In het Kon. Elisabethsplantsoen, nabij de Veerweg, verrees het café van Hendrik de Rhoter, maakte Lammers er zijn kledingmagazijn met een geleende cantine van de Wageningse Ijsclub, daarnaast Jan Mol een winkeltje met woonruimte, alles provisorisch van hout opgetrokken. De bakkerij van Mol was blijven staan, althans de oven en daar werd provisorisch de bakkerij ingericht. Boven aan de Molenstraat verrezen winkeltjes, o.a. van Mol galanterieën, terwijl in het plantsoen achter de toenmalige waag het café van H.P.van Noort kwam met woonruimte voor de familie. Dit café was wel het laatste noodgebouw en werd pas afgebroken toen het gemeentebestuur dit gelastte. Ab Baars kon nog slachten en winkelen in de slachtplaats aan de Torenstraat, Jo Meijer vond een lege winkel aan de Nieuwe Veenendaalseweg voor zijn slagere-winkel. Joh. Baars had zijn bakkerij in de Gasthuisstraat in de schuur, die was blijven staan, hij woonde daar ook met vele familieleden. Ook de bakkerij van Roefie van Voorthuisen was gespaard gebleven waardoor deze kon door functioneren. Deze bakkerij heeft lange tijd als een eiland op de kale vlakte van de nieuwe Fred.v.d.Paltshof gestaan, met rokende schoorsteen. En zo kwam het dagelijks leven weer op gang.

De opruiming

Inmiddels was de brandweer onder leiding van Dhr. Souwerbren begonnen met het omhalen van de muren, welke direct gevaar opleverden voor de bevolking. Het centrum van Rhenen was het zwaarst getroffen. Vanaf de Bontekoe tot de Veerweg waren aan de Zuidzijde gespaard gebleven de Rotterdamse Bank, het onderstuk van Garage V.d.Horst, de woning van de fam. Van Wijngaarden (nu tandarts V.d.Spoel), het oude koetshuis van de Koning van Denemarken, waarin garage Bep de Rhoter en de woning van Jansen de kolenboer met schuren, De Rijnstroom geheten.

Aan de Noordzijde stond vanaf het Gemeentehuis met bodewoning tot aan de Molenstraat niets meer overeind. Een gedeelte van de Molenstraat en de woning van G.H.Fieren met het vroegere Hotel van Minnen waren weg. De gebouwen van Sas Groenen tot en met de bank van Hoboken en Co (inclusief het postkantoor) waren blijven staan maar verder was alles verwoest tot aan het Kon. Elisabeth plantsoen. De Kruisstraat, Torenstraat, Gasthuisstraat en van de Koningstraat het Oostelijk deel geheel, het Westelijk deel grotendeels verdwenen. Van de Tapijt-mattenfabriek Van Wijngaarden restte alleen het kantoorgebouw.

Het merendeel van de gebouwen was verwoest door brand. Door granaten ontstond op enkele plaatsen brand en mede bevorderd door het stralende zomerweer sloeg deze over naar naastgelegen panden. Het eerst stonden in brand de huizen van Dirk van Voorthuijsen aan de Duistereweg, hoek Stationsweg, waar nu het politiebureau is gevestigd. Aan blussen werd niets gedaan want de brandweer was uit Rhenen vertrokken met de blusmaterialen.

Ook toen de muren waren omgetrokken bleef het in Rhenen gevaarlijk door de vele kluiskeiders die in het donker niet te zien waren. Want 's nachts heerste er diepe duisternis en verdwaalde menig voetganger.

De opruimingswerkzaamheden stonden onder toezicht en leiding van de heer Souwerbren, destijds nog Gemeenteopzichter en Hoofd van Dienst. Er moest een plaats gevonden worden om het puin van Rhenen te dumpen. Als plaats hiervoor werd gevonden het gat waar de meubelfabriek van Van de Waal had gestaan. Dit gat was ontstaan na het rechtekken van de Utrechtsestraatweg in 1920, waar nu de Rhenense kei staat opgesteld (onder aan de Kuilweg). Door de Herenstraat werd een smalspoor gelegd, waarover met kipkarren het puin konden worden afgevoerd. Alles gebeurde met mankracht en zo werd het terrein voor de wederopbouw bouwrijp gemaakt.

Inmiddels was onder goedkeuring van de bezetter en onder de bekwame leiding van Dr. Ir. Ringers in Den Haag een Centraal Bureau voor de wederopbouw gevestigd, welk in de getroffen gebieden Bouwbureaux vestigde. In onze gemeente werd ruimte gevonden op de zolder van het Gemeentehuis waar diverse diensten ondergebracht werden. Apart hiervan bestond het Bureau wederopbouw Boerderijen. De door deze instelling herbouwde boerderijen zijn

herkenbaar aan een gevelsteen, met een leeuw en het jaartal 1940. Aannemers waren Gebben en Te Pas uit Naarden.

Voor contact met de oorlogsslachtoffers werd een commissie ingesteld, welke in Rhenen onder voorzitterschap stond van Jhr.Mr. M.L.van Holthe tot Echten, oud-burgemeester van Rhenen (1924-1934). Namens het Provinciaal Bestuur had hierin zitting Ir.De Bruin. Ook had o.m. de heer Souwerbren zitting in deze commissie.

Tot vaststelling van de schade welke de getroffenen hadden geleden werd ingesteld de Schade Enquête Commissie, onder leiding van Dhr. Brasser, Inspecteur der Belastingen te Wageningen. Deze regelde de schade voor Wageningen, Rhenen en Scherpenzeel.

Uiteraard ontstond er een geweldige papierwinkel, daar alle schaden moesten worden aangemeld en de verloren gegane goederen, gesplitst in huisraad, bedrijfsgoederen, machinerieën, gebouwen enz. nauwkeurig omschreven met data van aanschaf, namen van leveranciers, rekeningen voor zover mogelijk, enz.

Voor herbouw van het centrum van Rhenen werd alle particuliere terrein onteigend. Deze onteigening kreeg haar beslag op 26 October 1940. Deze onteigening gold niet alleen percelen, waarop verwoeste panden hadden gestaan, ook terreinen waarop zich beschadigde opstellen bevonden waren nodig in verband met de herbouwplannen. Vooral in de onderstad stonden meerdere van dergelijke panden. Voor industrievestiging werden terreinen onteigend aan de Vogelenzang.

Voor de vaststelling van de waarden van verwoeste panden en voor de waarde van de te onteigenen grond werden door Dhr. Brasser van de S.E.C. taxateurs aangezocht. Uiteraard moesten dit deskundigen zijn die alle gebouwen, welke nu verwoest waren, gekend hadden. Voor Rhenen werden hiervoor aangezocht Dhr. Wouter Lodder en ondergetekende.

Gedeeltelijke schade kon gedeclareerd worden volgens ingdiende rekeningen, waarbij geen nieuw voor oud werd vergoed, maar een verrekening plaats vond. De vastgestelde schade werd ingeschreven op het Grootboek van de Staat der Nederlanden. Om de eerste woningnood te lenigen werd door het Gemeentebestuur, dat toen nog bestond uit de Burgemeester en de Gemeenteraad opdracht gegeven tot de bouw van woningen op het terrein van de Tapijtenfabriek van Van Wijngaarden, dus aan de Koningstraat, de Weverstraat en de nieuwe Van Deventerstraat. Dit bouwplan werd uitgevoerd door de aannemer Gebr. Oosterhout uit Wychen.

Het Bouwbureau

Tot hoofd van het reeds eerder genoemde Bouwbureau werd door Dr.Ir. Ringers aangesteld de Heer J.Zietsma, architect uit Amsterdam, belast met de uitvoering en als leider van het Bureau. Later werd hij opgevolgd door Ir. Oosterhuis uit Amersfoort. Als stedenbouwkundige werd benoemd de Delftse

Ingenieur Pouderoyen, een leerling van Prof. Granpré Molière. Hoofd van de administratie werd de Hr. Th.P.P.van Embden, oliegeoloog van de BPfi, welke met verlof was in Nederland en niet terug kon naar Ned. Indie. Hoofd van de tekenkamer was de heer Wesselink uit Heemstede.

In eerste instantie is een herbouwplan voor de binnenstad gemaakt door Dhr. J.B.v.d.Haar uit Amersfoort, die reeds jaren adviseur was van de Schoonheidscommissie (later omgedoopt tot Welstandscommissie). Ir. Pouderoyen kwam toen op 8 Augustus 1940 met een plan tot wederopbouw van de binnenstad, daarbij de taak van de Heer v.d.Haar overnemende. Van de Haar bleef supervisor voor de herbouwplannen buiten de stadskern.

In de aanloopperiode van het Bouwbureau werden besprekingen gevoerd door de reeds genoemde Commissie-Van Holthe. Er was een herbouwplicht ingesteld, waarvan ontheffing slechts in bijzondere gevallen werd toegestaan. Aan de slachtoffers werd gevraagd, hoe men wilde opbouwen, of voorkeur bestond voor de kavel en werd medegedeeld hoe de financiering er uit zou zien. Uitgegaan werd van een bouwprijs van f 15,50 per kub. meter. De kavelwaarde werd verrekend met de waarde der onteigende grond en wel op grond van waarden van f 5,- aan de Herenstraat en de Paltshof tot 1,50 per vierkante meter aan de zijstraten. Opzichters waren Cappelle, Mensch, Pels, Heijn (voor materialen). Men moest tegelijkertijd een architect kiezen uit een lijst van 15 namen, waarvan niemand er een kende, doch welke wel allen lid waren van de BNA (Bond Nederlandse Architecten).

Enig idee van de financiering moge het volgende voorbeeld geven van een winkel-woonhuis van 600 kub. meter en 170 m2 kavel.

Verschuldigde herbouwkosten		f 9.300,-
Bijdrage in de oorlogsschade	f 5.000,-	
Bouwpremie, door het Rijk verleend	500,-	
Extra bijdrage van het Rijk	1.000,-	
	<hr/>	6.500,-
Schuldig door het slachtoffer		<hr/> f 2.800,-

Deze schade kon worden gefinancierd door een hypotheek van het Rijk, waarbij een bedrag à fonds perdu werd geschonken en eventueel de rest of een gedeelte ervan als renteloze hypotheek. Jaarlijks zou worden nagegaan of deze renteloze hypotheek omgezet kon worden in een rentedragende. Bij de overdracht van de herbouwde panden werd rekening gehouden met oude hypotheekovereenkomsten en werden deze panden als nieuw onderpand aanvaard. De rangorde der hypotheek werd gerespecteerd.

Door de wegverbreding van de doorgaande Herenstraat en het uitbreiden van het Fred.v.d.Paltshof etc. ging veel bouwterrein verloren. Er werd getracht door verplaatsing van industrie naar buiten het centrum, zoals de Tapijtfabriek Van Wijngaarden, Graanhandel G.R.Schut en Zonen welke niet wilde herbouwen, en het weren van woonhuizen uit het centrum hiervoor ruimte te creeren.

Als eerste herbouwpand werd gestart met het dubbel winkel-woonhuis van Marinus van Waveren. Dit ging meest nog buiten bemoeienis van het Bouwbureau om, het werd uitgevoerd door de fa. A.C. en S.Klomp. Er was een zelf gekozen architect en als dagelijks opzichter trad op de heer Van Cappelle uit Oosterbeek, die later hoofdopzichter werd over de herbouw van de binnenstad.

Inmiddels werd door de gekozen architecten een onderhoud gepleegd met de opdrachtgevers en kon men zijn verlangens uiten. De architect maakte dan een bouwplan, hetgeen moest passen in de Delftse School-stijl van Ir.Pouderoyen, waarbij de eerste moeilijkheden rezen i.v.m. de kleine etalageramen, veel roedeverdeling etc.

De binnengekomen plannen werden door Ir.Pouderoyen aan elkaar geplakt en zo ontstonden de gevels van de verschillende bouwblokken. Het spreekt vanzelf dat dit een lachertje was.

De heren architecten werden bij elkaar geroepen en kregen voorschriften omtrent goothoogten, kaprichtingen etc. en hierdoor kwamen er uitvoerbare plannen.

De werktekeningen werden alle gemaakt op het Bouwbureau Rhenen door de reeds genoemde tekenaars. De architecten werden bedankt (en betaald) voor hun ontwerp. Ik heb er nimmer een van teruggezien.

Toen de herbouwplattegrond van Rhenen klaar was en vrijwel iedereen de uitvoering van het werk aan het Bouwbureau had opgedragen begon de Hr. Zietsma met de uitvoering ervan door drie bouwbedrijven uit te nodigen. Het betrof 1e de fa. Gebroeders Oosterhout uit Wychen die reeds aan het complex Van Deventerstraat bouwden, 2e de fa. O. en D.J.van Doorn uit Ochten en 3e het Bouwbedrijf Klaassen van ondergetekende.

Op de eerste bijeenkomst werd gevraagd of men bereid was in regie te bouwen en werden de concept-bouwcontracten ter bestudering uitgereikt. Bij regie-bouw worden alle kosten van lonen, materialen enz. netto in rekening gebracht. De aannemer stelt zijn kennis en bedrijf ter beschikking, d.w.z. ook alle keten, bouwmachines, gereedschappen, steigers enz. De gehele bouw-administratie werd door het Bouwbureau gevoerd onder leiding van de reeds genoemde Hr. Van Embden. Als vergoeding (winst) ontving de aannemer f 1,- per gebouwde kubieke meter en 35% van de bouwkosten voor zover die onder de f 15,50 per m³ bleven.

De binnenstad werd verdeeld in een aantal blokken. Klaassen kreeg toegewezen de blokken A, E, F en H. De Gebr. Oosterhout B, C en D en de Fa. O. en D.J.van Doorn de blokken F, G, H, en I terwijl K door de Gebr. Klomp zou worden gebouwd.

Na accoordbevinding door de aannemers werd met de bouw begonnen. Als gedelegeerde van Dr.Ir. Ringers werd aangesteld de Heer Bredero van het gelijknamig aannemersbedrijf uit Utrecht. Deze heer was tevens belast met de begeleiding van de hebbrouw van Wageningen en Scherpenzeel. Bredero nam deel aan alle bouwvergaderingen (op Woensdag).

Personeel

Een gunstige factor voor het aantrekken van personeel was de vrijstelling van werk in Duitsland voor diegenen, die aan de Wederopbouw werkten. Hierdoor was het mogelijk selectie toe te passen inzake goed vakmanschap. Alles bij elkaar hebben de aannemers 300 a 350 personen in dienst, welke uit de wijde omtrek werden aangevoerd, soms op zeer primitieve wijze. Het werk was prettig, de sfeer was goed. Zeer voorzichtig was men met het aantrekken van personeel, zowel op de bouwplaats als op het Bouwbureau. Dit heeft vooral later vruchten opgeworpen toen werk moest gebeuren, dat de bezetter niet had toegestaan.

In December 1941 werd het door ons gebouwde blok opgeleverd, waarbij de kostprijs nog net onder de grens van f 15,50 per m³ bleek te liggen. Dit bleek later geen haalbare kaart meer en werd door Dhr. Brederode een andere vorm van beloning bedacht waardoor toch nog een stimulans voor de bouwonderneming overbleef om zo effectief mogelijk te werken en te doen werken. Voor het personeel werd al het mogelijke gedaan. Er werd in de toenmalige schietbaan aan de Kloosterstraat een centrale keuken ingericht, waar in 3 ploegen warm gegeten werd. Toewijzingen waren er niet, dus moest al het voedsel klandestien worden gekocht en soms van ver weg worden gehaald. Dit is, wonderlijk genoeg, steeds goed gegaan, waarschijnlijk doordat het in het groot gebeurde en er papieren met indrukwekkende stempels aan te pas kwamen.

In de lange winter van 1941-1942 was er nog geen vorstverlet-regeling, doch werden alle werknemers op wachtgeld gezet.

De Materiaalvoorziening

Voor het aanschaffen van bouwmaterialen werden bonnen beschikbaar gesteld, waarbij voor elk bouwwerk verkrijgbaar werden gesteld het hout per m³, kalk en cement, lood, zink en glas en dan maar trachten het te kopen. Loodsen werden gebouwd voor de opslag van hout, waarbij voor een totaal aan bonnen soms een houthandel geheel werd leeggekocht. Afwijkende houtmaterialen werden op het Bouwbureau omgerekend.

De toewijzing in staal was heel beroerd. Onze Oosterburen hadden dit nodig om het in Rusland, Polen etc. de bewoners op hun kop te gooien. Uit de brand komende stalen balken werden gelast door de fa. Jan Bovenschen en bij proefbelasting soms beter bevonden dan nieuwe balken.

De voorraden van steenfabrieken werden opgekocht en Paltshof, Herenstraat en zijstraten stonden vol met enorme steentassen. Ook de voorraden bij pannenfabrieken werden opgekocht. Een gevolg van het een en ander was dat een leuke variatie ontstond in gevelsteen en dakbedekking.

Met zink, lood en koperdraad bleef het tobben. In plaats van lood kwam er een bitumen weefsel (lodorite). In het begin ging dit goed, maar na enkele jaren vormde het een bron van ergernis door lekkende schoorstenen etc. In plaats van koperdraad werd voor de elektrische installaties zinkdraad gebruikt. Door bijbetaling kon de gedupeerde wel koperdraad krijgen, doch niet onbepaald. Een gevolg daarvan was dat men in een stopcontact soms wel een stekker kon steken maar er geen lampje ging branden. Deze zink-koperdraad geschiedenis heeft nog een ellendig gevolg gehad.

Inmiddels was in Den Haag naast, of boven Dr.Ir. Ringers een Beauftragter für die Wiederaufbau benoemd, n.l. Herr Stolzenbach.

Deze in het begin erg vriendelijke Duitser ontpopte zich later als de man die alleen belang had bij Wehrmachtswerk en verordonneerde dat voor ieder nieuw te bouwen huis een speciale Ausweis moest worden aangevraagd. Dit betekende weigering en einde der wederopbouw.

Er bestond slechts één middel om door te gaan: niet aanvragen. Door de betrouwbaarheid van iedereen, nadat de onbetrouwbare opzichters X en Y waren ontslagen, konden we nog doorbouwen.

De meeste panden voor de gedupeerden waren bewoonbaar en begin 1943 werd er slechts in het verborgene afgebouwd.

Pinkstermaandag was de grote dag voor de jongens van 8 R.I. en 19 R.A., die op de Grebbeberg gevochten hadden. Zij kwamen met familieleden in reünie bijeen op de Grebbeberg en in Rhenen.

Pinkstermaandag 1943 ging bij mij de telefoon: "Sie sprechen mit Stolzenbach. Ich bin in das Wappen von Rhenen, können Sie sofort kommen?" Ik wist zo snel niet wat het beste was en zei "Aber Herr Stolzenbach, ich habe schon gegessen!". "Nein, nein, ich will mit Ihnen sprechen.". Gelukkig ben ik toen wel gegaan.

Temidden van de reünisten die aan de lunch waren in dit hotel trof ik Herr Stolzenbach met zijn Sekretärin Frau Schwan. De heer Stolzenbach wenste inlichtingen over de stand van zaken maar kon niemand te pakken krijgen. Toevallig vond hij mijn naam en adres en vroeg mij hem rond te leiden. De Heer had formulieren met alleen bouwnummers: D 66 - D 68 enz., E 34 - 44 etc. maar geen namen van opdrachtgevers. Ik heb hem en zijn Sekretärin door Rhenen geloodst en vertelde hem: dit is het huis van Schäffer, dat voor Hoolhorst, dat voor Bovenschen etc. "Aber welche Nummer?" "Das weisz ich auch nicht". Het liep fantastisch goed af!

Maar het gevolg was, dat ene Weisz, een Rijksduitser die aan de Cuneraweg woonde, begon onze bedrijven uit te kammen en ieder die onder de 40 jaar was, op te roepen voor de Arbeitseinsatz. Velen doken onder, maar ook werden er gepakt.

Toen de loonlijsten van het 1e halfjaar door ons werden ingezonden, zoals dit altijd gedaan was, kwamen die ook in handen van Weisz en bleef er

niemand buiten schot. En dit betekende het einde van de Wederopbouw, tot na de bevrijding, die nog 2 jaar op zich zou laten wachten.

Maar inmiddels waren vrijwel alle oorlogsslachtoffers in hun nieuwe pand gehuisvest, hetgeen toch wel een huzarenstukje genoemd mocht worden.

Na de bevrijding is het Bouwbureau Rhenen niet meer in de oude vorm teruggekomen. De werkzaamheden bleven beperkt tot de administratieve afwikkeling van het voltooide werk en het vaststellen van nieuwe schade, ontstaan tijdens de tweede evacuatie, toen Rhenen gedurende 10 maanden weer te lijden had van beschietingen (eind 1944-Mei 1945). Deze herstelwerkzaamheden werden niet meer in regie uitgevoerd doch volgens de oude methode van aanbesteding.

Velen van de lieden die betrokken waren bij de technische en administratieve staf van het bouwbureau keerden terug naar hun vroegere werkkring of vestigden zich elders. S.Hein werd architect te Rhenen, J.Wiedijk vestigde zich als architect te Wageningen en Wesseling te Heemstede. J.Zietsma werd Hoofd Monumentenzorg, Ballabrega werd architect in Haarlem. T.v.d.Zee ging naar Oosterbeek als opzichter, later onderdirecteur Gem.Werken. W.Verwey ging terug naar de Marine, Th.P.P.van Embden naar Indonesie als geoloog bij de BPM, Bleyboom ging naar de Wederopbouw in den Haag en Pouderoyen werd architect te Nijmegen.

N.B. Deze tekst diende als basis voor een lezing voor de Hist. Vereniging op 12 Jan. 1983.

1940. Het puin uit de binnenstad werd met kipkarren naar de kuil aan de Utrechtsestraat gereden. Deze kuil is er mede gedempt. Er bevindt zich thans een plantsoen waarop de Rhenense kei is geplaatst.